

ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ ТА О. АРАКЧЄВ У КОНЦЕПЦІЇ О. БАГАЛІЙ-ТАТАРИНОВОЇ

Військові поселення в Україні, створені в період царювання Олександра I та Миколи I, були складовою грандіозного плану російського уряду, реалізація якого захист західних кордонів, скорочення витрат на армію, надання війську постійного розквартирування, запровадження принципу самокомплектування поселених частин, створення певної противаги свавільній гвардії.

Масового розвитку система набула з 1816 р., коли почали селити війська в Новгородській губернії (поселення піхоти). А в 1817 р. було розпочато створення Катеринославській губерніях (в останній вони займали незначну територію).

На початку царювання Миколи I була проведена радикальна реформа округів військових поселень, внаслідок якої поселяни-хазяї вже не були зобов'язані нести військову службу, а тільки забезпечували поселені війська продовольством та фуражем. Відоме скептичне ставлення царя до цієї ідеї, але велике заощадження коштів, яке давали округи поселень кавалерії, підштовхували його до створення у другій половині 30-х рр. нових у Київській та Подільській губерніях. Маєтки, конфісковані у найактивніших учасників польського повстання 1830-1831 рр., були передані на ці цілі.

Нова державна інституція справила значний вплив на всі сторони соціально-економічного життя регіонів, зокрема на соціальну стратифікацію, помітно змінила соціокультурний ландшафт місцевості та ментальність її мешканців. Звісно, що таке значне історичне явище не могло залишитися поза увагою дослідників, які вивчали історію України та Росії першої половини XIX ст. Попередні спроби історіографічного аналізу проблеми¹ сьогодні потребують глибинного переосмислення і корекції, оскільки за останні роки до наукового обігу запроваджено чимало нових матеріалів, розширилась проблематика та філософсько-методологічна база досліджень. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне застосування нових підходів до різних періодів вивчення історії військових поселень, оцінок і висновків вчених.

Найбіднішими на вивчення цієї проблеми слід визнати 20-30-ті рр. XX ст., коли лише лічені дослідницькі роботи, крім констатації фактів та односторонніх класових оцінок, містили критичний аналіз та мали наукову цінність². Зазвичай більшість робіт мала науково-популярний характер і була покликана насамперед показати негативні риси військових поселень, "викрити" класовий зміст політики самодержавства³.

Дослідження О. Багалій-Татаринової (1889-1942)⁴ з історії військових поселень в Україні, начебто випадають із загального контексту розвитку історіографії проблеми в указаній період. Наукова біографія вченої ще чекає на свого дослідника, оскільки в літературі існують лише уривчасті дані про її наукову діяльність, в яких, зокрема, відсутні відомості про вивчення військових поселень⁵. Тим не менш ця проблема справді була однією з пріоритетних у науковому доробку дослідниці. Про це, зокрема, свідчить рукопис кандидатської дисертації, підготовлений до захисту влітку 1941 р. зі схвальним відгуком члена-кореспондента АН СРСР В.І. Пичети⁶. Але трагічна загибель Ольги Дмитрівни у Харкові восени 1942 р. не дозволила завершити справу, якій було присвячено багато років життя.

Дослідженням історії військових поселень О. Багалій-Татаринова почала займатися, навчаючись в аспірантурі (1922-1925 рр.) Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, заснованої її батьком - академіком Д.І. Багалем. Водночас вона займалась розробкою питань декабристського руху в Україні, а також деякими сюжетами соціально-економічної історії Слобожанщини

першої половини XIX ст. Тогочасна система підготовки наукових кадрів значно відрізнялася від сучасної. Кандидатські дисертації було запроваджено тільки з середини 30-х рр. У 20-ті роки аспіранти готували так звані "промоційні" роботи, які були завершальним етапом підготовки в аспірантурі. Дослідження ці найчастіше мали нарисовий характер, але особлива увага приділялась збиранню та аналізу джерел. Такий підхід був властивий школі академіка Д.І. Багалія, який після революції хоча і намагався опанувати формаційний метод, проте, по суті, залишився в рамках позитивістської методології (з деякими елементами романтизму), в якій домінують чинники, пов'язані з розробкою джерельної бази, і відстоювання принципів плюралізму в пояснюванні історичних явищ.

Розпочавши вивчення історії військових поселень, О. Багалій-Татарінова заглибилась у роботу з документами перш за все військового відомства, які зберігалися у так званому Лефортовському архіві (нині - Російський державний воєнно-історичний архів у Москві). Слід зауважити, що більшість документів архіву була систематизована протягом останніх 30 років, включаючи і величезний фонд Департаменту військових поселень (ф.405), який нараховує понад 80 тис. одиниць зберігання. Тому героїні нашої розвідки довелося вести пошук документів практично наосліп, оскільки в архіві на тоді був відсутній науково-довідковий апарат. Незважаючи на це, їй вдалося розшукати і запровадити в науковий обіг значну кількість джерел, які стосувались законодавчої бази поселень та оціру військових поселенців. При цьому необхідно врахувати величезну кількість джерельного матеріалу. Звісно, опрацювання такого масиву потребує значного часу та зусиль цілої групи дослідників.

Поряд з архівними джерелами вона залучила значну кількість опублікованих законодавчих матеріалів, а також джерел особистого походження. Під час наукового відрядження до Парижа у 1927 р. їй поталанило опрацювати документи архіву Міністерства закордонних справ Франції, а також фонди Національної бібліотеки⁷. Копітка та вдумлива робота з документами вигідно відрізняє праці О. Багалій-Татарінової від загальної маси публікацій з даної проблеми і в наступні періоди вивчення історії військових поселень.

Наявність тих чи інших джерел багато в чому зумовлює проблематику робіт будь-якого дослідника. Політична та ідеологічна ситуація в країні диктувала необхідність звертатися насамперед до сюжетів, пов'язаних з класовою боротьбою. Не вдалося уникнути цього і О. Багалій-Татарінової, але і ці сюжети у неї відрізняються глибиною аналізу та відсутністю прямих класових оцінок, притаманних марксистській методології. Разом з тим факти впертого опору військових поселенців, особливо в Україні, вимагали наукового осмислення та оцінок. Цьому сюжетові дослідниця присвятила декілька нарисів: про боротьбу державних селян та козаків Зміївського та Волчанського повітів Слобідсько-Української губернії та бузьких козаків при їх переведенні до стану військових поселенців, а також про повстання військових поселенців Чугуївського уланського полку.

Оригінальною та науково обґрунтованою є робота, написана на матеріалах, зібраних під час паризького відрядження, і присвячена оцінці французькими дипломатами та публіцистами російських та українських військових поселень. Саме ця робота започаткувала вивчення суспільної думки в Росії та Західній Європі щодо інституту військових поселень, але тільки останнім часом цей сюжет став активно розроблятися дослідниками⁸.

Окремий нарис був присвячений "Учреждению о военном поселении" (1817 р.), в якому авторка намагається простежити історію його створення, а також детально аналізує "Учреждение о военном поселении кавалерии". Вона висвітлює також реакцію відомих державних та військових діячів (М.П.Румянцева, М.Б.Баркляя де Толлі, І.І.Дібіча) на цей проект.

У другій половині 30-х рр. сформувалася система захисту дисертацій, і О. Багалій-Татарінова використала для її підготовки головним чином вже опубліковані роботи. Дисертація має нарисовий характер і відповідає рівню подібних робіт того часу. Які ж висновки пропонує авторка в результаті аналізу історії військових поселень в Україні? Перш за все слід зауважити, що вона добре усвідомлювала масштабність проблеми і передбачала "йти аналітичним шляхом, вивчати окремі групи документів, що стосуються до певного місця або питання: не треба ... доводити, що поселення піхоти в бідній, вкритій болотами Білорусі або

Новгородській губернії зовсім не те, що поселення кінноти по родючих степах військових поселень, якій вона правильно вважає достатньо складним, ставить питання про вивчення поселень з воєнного та фінансово-економічного поглядів. Зрештою, "доки всі ці основні питання не будуть освітлені, доки не увійдуть у наш історичний обіг найважливіші документи, не можна буде... написати загальну історіографію проблеми довів правильність її висновків".

О. Багалій-Татарінова справедливо зауважує слабку розробку "питання про походження та зміст думок та планів, що стосуються військових поселень взагалі, й мету, що їх ставив уряд. Хочеться знати про дієвих осіб цієї великої ваги справи, про її ініціаторів, законодавців і перших організаторів... Вивчення багатьох паперів імператора Олександра I, його листування може з'ясувати урядову ідеологію тих окремих осіб, з них насамперед Аракчєєва"¹⁰. Саме для розв'язання деяких поставлених проблем вона спробувала проаналізувати проекти створення військових поселень.

Цікавим є спостереження авторки, що "ані проєкт поселення піхоти, ані проєкт поселення кінноти, так само і усі чисельні законодавчі акти про влаштування військових поселень майже не відбилися в Повній Всезбірці Законів"¹². На її думку, спроба простежити історію створення проєкту виявилася невдалою; "їх написано точною, юридичною мовою; Аракчєєв за своїх часів відомий був тим, що надзвичайно великого значення надавав регламентації - чи він сам складав ці проєкти, чи за чисююь допомогою, мені не вдалося встановити"¹³. Одному з авторів статті вдалося довести, що всі ці проєкти були складені одним з найближчих співробітників Аракчєєва у Військовому департаменті Державної ради дійсним статським радником І. Ф. Самбурським¹⁴. О. Багалій-Татарінова правильно підкреслює той факт, що робота з написання проєктів та запровадження військових поселень проводились келійно, "ці нові державні заходи не обмірковувалося в законодавчому порядку, але видавано в цій справі укази окремим особам, або ж вони проходили в формі доповідей"¹⁵.

Аналізуючи проєкт, історик начебто подає ідеальну картину військових поселень, у тому вигляді, якою малює її законодавець. При цьому паралельно визначається мета, завдання та засоби реалізації проєкту. Головна увага приділяється правам та обов'язкам військових поселен-хазяїв, при цьому припускається досить суттєва неточність - хазяї зобов'язувалися постачати діючі ескадрони провіантом та фуражем, але не мали видавати їм одяг і спорядження¹⁶. Говорячи про систему виховання кантоністів, О. Багалій-Татарінова звертає увагу на те, що "у багатьох місцях проєкту трапляються зауваження методичного характеру, треба думати, що ці розділи писала особа, добре знайома з педагогікою свого часу". Справді, ці розділи були написані генерал-майором Є. К. Сіверсом, відомим шанувальником Ланкастера, Пестолоці та Гербарта¹⁷.

Формулюючи висновки, дослідниця підкреслює оптимістичність проєкту щодо обіцянок добробуту і процвітання військовим поселенцям, але не містить жодних економічних розрахунків. Хоча О. Багалій-Татарінова і не досліджувала господарську структуру військових поселень, вона досить чітко визначає утопічність "цих невеликих... держав-колоній", оскільки важко уявити вдале поєднання таких різних видів діяльності, як військова служба та землеробство, а також ефективність нового типу "трудової, штучної, колективної сім'ї з спільним майном під певним номером з певною відповідальністю"¹⁸. Аналіз ставлення сучасників до цього документа приводить історика до висновку про певну стриманість частини з них (М. В. Храповицький, М. П. Румянцев) і навіть негативну реакцію деяких генералів (М. Б. Барклай де Толлі, І. І. Дібіч). Проте думка останніх стала відома тільки через десятки років, коли їх записки були опубліковані у "Военном сборнике" (1861. - № 6).

Іншою малодослідженою проблемою історії військових поселень були повстання селян та козаків, які стали відповіддю на зміну їхнього соціального статусу. Саме О. Багалій-Татарінова започаткувала наукову розробку цієї проблеми. За обсягом це дві найбільші її публікації з історії військових поселень. Вона залишається вірною

своїм методології та методи дослідження, розпочинаючи розвідки з характеристики джерельної бази та історіографії проблеми, внаслідок чого робить висновок, що наявна література далеко їй не вирішує, а величезна кількість джерел змушує "будувати роботу окремими етюдами, розробляючи окремі групи документів, об'єднані загальним змістом, територією, або хронологічними моментами"¹⁹. Далі вона зауважує, що в березні 1925 р. здала до друку два нариси з історії Слобідсько-Українського військового поселення і готує ще декілька²⁰. Виявити ці публікації не поталанило, можливо, вони так і не побачили світу.

Більшість фактичного матеріалу з історії бузького козацтва О. Багалій-Татарінова запозичила у О. Скальковського та В. Лобачевського²¹. Здебільшого використовуючи його як фон, вона зосереджує головну увагу, перш за все, на процесі переходу козаків до лав військових поселенців та їхній реакції на цю зміну. Зупинилась авторка і на характеристиці головних дійових осіб драми - І. Й. Вітта та Г. І. Лісаневича, що було мало притаманне історикам-марксистам. Слід погодитися з дослідницею, що ставлення Вітта до схеми військових поселень, запропонованої Аракчєєвим, було дуже скептичним. Для цього він використовує дуже вагомі аргументи: розмаїтний етнічний склад бузьких козаків; наслідки зрівняння земельних наділів за планом поселення та занепад заможних господарств; відсутність у багатьох господарств чотирьох пар волів для "повного" плуга (пара волів коштувала близько 250 крб.); висока вартість вівса у цій місцевості, який був необхідний для утримання двох стройових і одного заводського коня для господарства; переведення господарств у так звані "резервні", що негативно відбивалося на їхньому добробуті; складність посідання в одному господарстві чотирьох різних родин; величезні державні інвестиції в перші роки організації військових поселень. Спеціально утворений для розгляду цих аргументів комітет відхилив їх і запропонував створити округи згідно з уже прийнятими "Положеннями". На цій підставі історик зробила висновок, що "боротьба між Аракчєєвим та Віттом закінчилася поразкою останнього"²². Але правильно це лише частково, бо І. Й. Вітт на практиці зміг (користуючись довірчими стосунками з Олександром І) реалізувати власну модель поселеного господарства, яка мала значні відмінності від аракчєєвських поселень піхоти²³.

Описуючи виступи бузьких козаків, О. Багалій-Татарінова визначає головні причини, які призвели до цього явища, приділяє увагу конкретним керівникам, а також безпосередньому ходу повстання в липні-серпні 1817 р. та його придушення. Найголовнішою причиною цього виступу вона правильно вважає незадоволення з приводу ліквідації козацького ладу.

Кожний нарис з історії військових поселень в Україні дослідниця починає з короткого викладу історії усієї системи поселень на різних етапах її існування, зупиняючись при цьому на найхарактерніших моментах, які ставали причиною хвилювань мешканців тієї місцевості, яка трансформувалася в округи військових поселень. Не стала винятком і її робота, присвячена руху державних селян та козаків Слобідсько-Української губернії у 1817-1819 рр.

Перш за все вона визначає військові поселення як найвищу форму кріпацтва, на що не могли не зреагувати народні маси²⁴. Авторка також справедливо вважає, що "сума натуральних повинностей негайно ж з моменту переходу на становище військового поселення мала дуже збільшитися... Якщо ж додати сюди військові навчання (три рази на тиждень взимку, два рази на тиждень влітку) та цілу довгу низку обов'язків поліцейського характеру, те, щоб у хаті і на вулиці не було ані однієї плями, не було бруду, цілу низку нових обов'язків щодо своїх дітей, то ми дійдемо шляхом постійного арифметичного додавання до висновків про цілковиту утопічність усіх цих вимог у цілому. На останньому місці повинне було опинитися у військового поселення його власне господарство, яке проте за розрахунками уряду мало прогнати ще дві зайві солдатські родини"²⁵. Авторка при цьому дещо згущує барви. Аналіз економічного розвитку військових поселень свідчить, що урядовці на всіх рівнях управління піклувалися про розвиток індивідуального господарства як найважливішого осередку округу військового поселення полку. Найбільш яскраво це виявилось за часів Миколи І. Проте цим періодом історії військових поселень О. Багалій-Татарінова не займалася. Розпочинаючи аналіз виступів селян та козаків Слобідсько-Української губернії, вона зупиняється на характеристиці джерел та ступені вивчення проблеми, при

цьому процес пошуку архівних документів висвітлює яскраво і емоційно. Фактологічна реконструкція повстань у Таганрозькому (грудень 1817 - грудень 1818 рр.) та Чугуєвському (липень-серпень 1819 р.) уланських полках здійснена на базі матеріалів, які нині зберігаються у фондах Департаменту військових поселень та О. А. Аракчєєва²⁶. Документи з Харківського історичного архіву допомогли дослідниці з'ясувати деякі проблеми.

У перебігу подій О. Багалій-Татарінова відзначає окремий, так званий пасивний етап опору селян Зміївського та Волчанського повітів, період масових ризиків "ознакою „неслухняності“ начальству", тобто переходом до більш постанов та наказів, зв'язаних із організації Слобідсько-Українського військового поселення". При цьому протести, вважає авторка, належали "до типу протестів, що мали швидше індивідуальний характер, аніж колективний" (з серпня 1818 р.)²⁷. Для яскравішого опису подій вона використовує численні цитування офіційних документів, листування Аракчєєва з Лісаневичем, губернатором Муратовим тощо.

Аналізуючи роль Аракчєєва у цих подіях, дослідниця зауважує, що його дії багато в чому залежали від конкретної ситуації. Так, завітавши до поселення Таганрозького полку у квітні 1818 р., він з'ясував, що силове вирішення проблеми неможливе. За цих умов іде на "важливі поступки, робить великі відступи від ухваленого плану поселення", проте ці поступки, як слушно вважає О. Багалій-Татарінова, мали тактичний характер, оскільки їх реалізація звела б нанівець усю систему військових поселень²⁸. Але цей крок допоміг нейтралізувати найбільш активних ініціаторів виступу.

Слід погодитися з думкою авторки, що головною причиною незадоволення військових поселенців було небажання об'єднувати господарство (що в принципі не властиво українським родинам), а також побоювання втратити значну частину надільних та власних земель, які б могли передаватися у спадок, продаватися, даруватися тощо. Ось чому головними противниками запровадження військових поселень, на думку О. Багалій-Татарінової, були заможні селяни та козаки.

Наступний сюжет присвячений повстанню військових поселенців Чугуєва в липні-серпні 1819 р., яке набуло величезного резонансу в країні. Він також написаний на підставі численних архівних матеріалів, перш за все листування Олександра І, Аракчєєва, Лісаневича, а також інших джерел, опублікованих Г. А. Верещагініним²⁹. Деяку хронологічну розбіжність виступів у Таганрозькому та Чугуєвському уланських полках О. Багалій-Татарінова пояснює тим, що в останньому нові порядки були запроваджені на 8 місяців пізніше. Причини виступів чугуєвських поселенців були ті ж самі, але тут ступінь протистояння був значно вищий, що потребувало особистої присутності Аракчєєва. Ситуація була настільки складною, що він навіть не наважився відразу виїхати до Чугуєва і керував придушенням повстання з Харкова. Розправа була дуже жорстокою - 25 чоловік було закатовано шпідрутенами до смерті. Околиці поселень, які не брали участі в повстанні, звільнялися "від постою чотирьох полків, що були викликані Лісаневичем для втихомирення..."³⁰.

Остання за часом публікація О. Багалій-Татарінової (з розшуканих нами) стосується реакції французьких дипломатів та публіцистів на створення військових поселень в Росії та Україні. Вона написана переважно на французьких матеріалах, виявлених під час відрядження до Парижа³¹. Як й інші свої роботи, авторка розпочинає з постановки низки проблем, що диктувалися ступенем розробки питання взагалі. Яскраво і по-новому звучить її пропозиція вивчати військові поселення "не только с точки зрения военно-политической, но и с точки зрения организации государственного хозяйства России. Несомненно, - підкреслює вона, - что изучение экономической истории военных поселений, изучение динамики социальной борьбы в них стоит на очереди перед историками России и Украины XIX столетия". Своє завдання у даному випадку вона вбачає у розв'язанні часткового, але дуже важливого питання: якою була реакція суспільної думки Заходу "на эту новую форму вооружения мира, на эту новую форму организации военного хозяйства"³².

Перший її розділ присвячено аналізу повідомлень французьких дипломатів за

1818-1826 pp., виявлених у архіві Міністерства закордонних справ Франції. Головною перешкодою для дослідниці стала закритість консульського листування між Росією та Францією XIX ст. Тому вона зосередила свою увагу на фонді „Memoires et documents”, де і були розшукані документи, які стосувались військових поселень. Їх первинний аналіз дозволив зробити висновок, що вже “первые серьезные правительственные шаги по устройству военных поселений в России не ускользнули от внимательных глаз французского посольства в России”³³. Так, наприклад, авторка констатує, що у 1818 р. французьке міністерство закордонних справ мало в своєму розпорядженні “Проект учреждения о военном поселении кавалерии”, перекладений французькою в Bureau des traductions. Пізніше до збору інформації приєдналося Bureau de statistique, яке систематично відправляло до Парижа матеріали статистично-економічного та законодавчого характеру. При цьому документи, зазвичай, не авторизувалися.

Найретельнішого аналізу зазнали два просторі документи - “Rapport sur le systeme de colonisation introduit en Russie” („Рапорт про військові поселення в Росії”), складений французьким уповноваженим у справах Bois-le-Comte (Буа ле Комт) в 1821 р., та “Notes recueillies au mois d'octobre 1826 sur les colonies militaires de cavalerie etablies dans le midi de la Russie” (“Свідчення, отримані у жовтні 1826 р. про військові поселення кавалерії, створені на півдні Росії”). О. Багалій-Татарінова звертає увагу на те, що ці специфічні інформаційні рапорти “являються по своєму содержанию историко-политическими трактатами о военных поселениях александровского царствования”³⁴. На думку авторки, цінним в них є те, що вони створені не тільки на базі письмових джерел, але й на підставі особистих вражень від військових поселень та контактів з військовими поселенцями.

Про те, що О. Багалій-Татарінова була талановитим дослідником, свідчить такий незначний, на перший погляд, факт. Вона не пройшла повз маргіналії, зроблений на полях цього рукопису невідомим автором, який порівнює “систему русских военных поселений с системой более старой - австрийскими поселениями” на турецькому кордоні (так звані “граничарські” поселення), а відчула значну різницю в їх організації та функціонуванні й тому погодилась з автором, що “в австрийских поселениях царит патриархальный быт, отеческий авторитет, что они связаны самым тесным образом с привычками народа, поэтому на австрийских границах царит атмосфера покоя и тишины, а в России же совсем наоборот - это чисто военная организация, несущая с собою полное разрушение всех старых крестьянских обычаев и наследственных привычек”³⁵.

На думку дослідниці, свідчення дипломатичних агентів мають як сильну, так і слабку сторону. Сильна - первинність інформації, здобутої безпосередньо в Новгородських військових поселеннях. Слід окремо це підкреслити, оскільки округи поселень були негласно закриті не тільки для іноземців, але й для російських підданих. Їх відвідання дозволялося лише за згодою імператора.

Результати відвідин Буа ле Комтом військових поселень, вважає авторка, виглядають як “поверхностные и бледные”, оскільки “за пределы внешнего благоустройства их так и не заглянул”. Історик справедливо вбачає в доброзичливо-оптимістичному тоні рапорту нотки, “несомненно систематически внушаемые ему в правительственных кругах”. Саме цим пояснюється подвійний зміст його зауважень та оцінок: “план поселения глубоко филантропичен, побуждения императора честны - находится он под несомненным впечатлением розовых идиллий, так умело и убедительно вкрапленных в законодательные проекты о военных поселениях пером их составителя. План проводится в жизнь чисто варварским способом...”³⁶. О. Багалій-Татарінова зазначає і певну занепокоєність дипломата, коли він говорить про міфічну 14-мільйонну армію військових поселенців, яка наводитиме жах на європейські країни.

Не менш ґрунтовним є аналіз іншого документа, який склав дипломатичний агент Е. De Dreses-Breze (Дрезе-Брезе) у жовтні 1826 р. на підставі особистих вражень від поселень кавалерії в Україні. Начальник Херсонських військових поселень граф І. Й. Вітт, який був “гідом” дипломата, свідомо, на думку О. Багалій-Татарінової, не показав йому військових поселень Слобідсько-Української губернії. При цьому вона висунула досить спірну думку, що дії Вітта пов’язані із загальною ситуацією у цих поселеннях, де у 1819 р. відбулись досить масштабні виступи. Але нам здається, що справа полягала в іншому. По-перше, Вітт

командував не усіма кавалерійськими округами, що знаходились на терені України, як помилково вважає дослідниця, а лише розташованими у Херсонській та Катеринославській губерніях. А тому везти іноземців до "гужої" вочини було не зовсім зручно. І ще одна досить важлива деталь, на яку ми вже звертали увагу. І. Й. Вітт від аналогів поселень піхоти, але й від Слобідсько-Українських поселень. Саме цим, як нам здається, і слід мотивувати дії генерала.

Звичайно, дипломатам демонстрували те, що могло приємно втішити західноєвропейські смаки: школи, шпитали, стайні, манежі, запасні хлібні магазини, гарні дороги та зразкову чистоту і порядок. Але житла поселян, які їм все ж таки вдалося відвідати, справили на них гнітюче враження, особливо тіснота приміщень, враження про військові поселення, базоване на контрасті між зовнішнім добробутом і тим "тяжелым внутренним бытом, который там установился; им было замечено как подавленное самочувствіе поселян, так и офицерства"³⁷.

Аналіз другої, теоретичної частини записки, приводить О. Багалій-Татаріновою до висновку, що автор опинився у полоні офіційної пропаганди щодо фідантропічності військових поселень. Втім це не завадило йому зрозуміти головну причину їх утворення - економію державних ресурсів. Аргументи Дрезе-Брезе, що ця економія таки мала місце, О. Багалій-Татарінова нівелює тим фактом, що його розрахунки вкрай недостатні, оскільки в них "не учитывается ни стоимость провианта, отпускаемая правительством поселянам и их семьям, не учтены издержки, весьма солидные, на содержание конских заводов, ни одним словом не упоминается о пособиях, которые пришлось выдавать правительству тем губерниям, где были устроены военные поселения, в связи с увеличением в них суммы повинностей"³⁸.

Порівнюючи обидва документи, О. Багалій-Татарінова приходить до висновку, що записка Дрезе-Брезе значно багатша фактами і цифрами, їй імпонує, що автор "делает активные шаги, желая расширить свой информационный багаж и горизонт, вырваться из круга чисто официальных сообщений", та, на жаль, ці спроби не завжди були вдалимими. Погодьмося з дослідницею, що Дрезе-Брезе був значно ближчий до істини щодо цілей поселень, їх фінансового становища та політичного значення, ніж його попередник. Дослідниця спеціально підкреслила, що в "записках отсутствуют явно нелепые сообщения и грубые ошибки, которыми зачастую характеризуются труды и заметки о России иностранцев"³⁹.

Друга частина роботи присвячена французькій публіцистиці 1826 р., яка стосувалась військових поселень у Росії. Говорячи про книгу англійського лікаря Ляелль (Лайелль)⁴⁰ з додатками до неї, зробленими перекладачем⁴¹ - професором школи артилерійських та інженерних наук в Парижі Феррі (Феррі), історик справедливо підкреслює, що головну увагу автор приділяє військово-економічній стороні справи. Можна погодитись з О. Багалій-Татаріновою, що ця книжка мала широкий резонанс в Західній Європі, оскільки була першою публікацією у відкритій пресі відомостей про військові поселення в Росії. Її було досить оперативно видано у Франції, а наступного року - і в Англії, з розлогими коментарями одного з найвідоміших військових теоретиків того часу Феррі.

Він вважає, що головний аргумент, який міг би заспокоїти суспільну думку західних країн, полягає в тому, що "военные поселения России являются продуктом ее государственного строя и не могут быть устроены по их образцу и подобию ни в каком другом государстве. Они связаны самым тесным образом с особенностями русского монархического строя и принесут России все то благо, на какое они способны: дадут существенную экономию государству, распространят в армии просвещение, внесут культуру в те местности, где они устроены. Новый режим в колониях произведет такое же влияние на поселян, какое производит самодержавие в России на протяжении многих столетий"⁴². Погодьмося з думкою О. Багалій-Татарінової, що Феррі був ближче "к пониманию действительной природы военных поселений", ніж автор книги Лайелль.

У поле зору дослідниці потрапила також книга (її автор сховався за ініціалами А.С.)⁴³, в якій була вміщена стаття Fievee (Фів'ї) про військові поселення в Росії. Вона вважає парадоксальними висновки автора про те, що через систему військових поселень начебто відбувалося звільнення шести мільйонів селян, і разом з цим у країні почався рух до створення громадянського суспільства.

О. Багалій-Татарінова констатує значний вплив роботи Лайелля на концепцію Rabbe (А. Раббе)⁴⁴, який негативно оцінює систему військових поселень і вважає, що вони не в змозі прискорити цивілізаційний процес у Росії.

Узагальнюючий висновок, якого дійшла історик, проаналізувавши повідомлення дипломатів та праси публіцистів, необхідно визнати науково вивіреною та коректною, враховуючи ту суму інформації, якою вона оперувала. Головний його зміст зводиться до того, що європейці були шоковані контрастами між метою та засобами реалізації, між формою та змістом, тому у свідомості цих людей поселення "преобрели явно противоречивые черты: „либеральные идеи в тиранической оболочке" - як образно висловився один з них.

Отже, О. Багалій-Татарінова за радянських часів започаткувала наукове вивчення історії військових поселень в Україні та Росії. Більшість поставлених нею проблем чекали свого наукового розв'язання аж до 80-90-х рр. ХХ ст. Її роботи відрізняє широке залучення нових джерел, які дозволяють окреслити коло питань, необхідних для вирішення проблеми історії військових поселень взагалі. І хоча в силу об'єктивних та суб'єктивних причин їй усе ж не вдалося створити цілісної картини військових поселень в Україні, проте вся наступна історіографія проблеми неминуче зверталася і звертається до її наукової спадщини. У цьому, напевно, полягає головна заслуга вченого.

Джерела і література:

1. Липовская Т. Д. Социально-экономическое и правовое положение военных поселян на Украине 1817-1857. - Диспротставок, 1982. - С. 4 - 13; Ячменихин К. М. Военные поселения в русской дореволюционной и советской историографии // Вестник Московского университета. - Серия 8. История. - 1985. - № 3. - С. 63 - 71.
2. Багалій-Татарінова О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. - Б/м. - 1927. - № 5. - С. 93-153; Їж. Нариси з історії військових поселень на Україні. Проект військових поселень Аракчєєва 1817 р. // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. - Б/м, 1927. - № 6. - С. 131-143; Їж. Французькі дипломати і публіцисти о русских и украинских военных поселениях первой половины XIX в. // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії європейських культур. - Вып. III. - Б/м, 1929. - С. 113 - 132; Татарінова-Багалій О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. - К., 1927. - С. 849 - 865; Евстафьев П. П. Восстание военных поселян Новгородской губернии в 1831 г. - М., 1934.
3. Гессен С. Я. Аракчєєвская барщина. - М., 1934; Кункль А. А. Аракчєєвщина. - М., 1929; Константинов Н. А. Аракчєєвщина // История в средней школе. - 1934. - № 3. - С. 12 - 25.
4. Багалій-Татарінова Ольга Дмитрівна // Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. - К., 1999. - Вып. I. - С. 27.
5. Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія. - Харків, 1994.
6. Багалей О. Д. История военных поселений на Украине. - Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - Харьков, 1941. Рукопис дисертації зберігається в Російській Державній бібліотеці. Написана українською мовою. (Титульний аркуш - російською мовою.)
7. Багалей-Татарінова О. Д. Французькі дипломати і публіцисти... - С. 114.
8. Кандаурова Т. Н., Давыдов Б. Б. Военные поселения в оценке современников // Вестник Московского университета. - Сер. 8. История. - 1992. - № 2. - С. 44 - 55; Давыдов Б. Б., Кандаурова Т. Н. "Письма о военном поселении" Дениса Давыдова // Постигая историю России. - М., 1997. - С. 52 - 69.
9. Багалій-Татарінова О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні. Проект військових поселень Аракчєєва... - С. 131.
10. Там само. - С. 132.
11. Там само.
12. Там само. - С. 133.
13. Там само.
14. Ячменихин К. М. Структура Новгородских военных поселений и их управление в 1816-1831 годах // История СССР. - 1989. - № 1. - С. 92.
15. Багалій-Татарінова О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні. Проект військових поселень Аракчєєва... - С. 133.
16. Там само. - С. 136.
17. Ячменихин В. К. Реформа начального военного образования в России первой трети XIX в. // Россия и николаевское время: наука, политика, просвещение. - Философский век. Альманах. - Вып. 6. - СПб., 1998. - С. 160-161.
18. Багалій-Татарінова О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні. Проект військових поселень Аракчєєва... - С. 140.

19. Татаринова-Багалієвна О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія, - К., 1927. - С. 850 - 851.
20. Там само. - С. 851.
21. Скальковский А. Еще о бугских казаках // Киевская старина. - 1882. - Декабрь. - С. 598 - 602; Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения // Киевская старина. - 1887. - Декабрь. - С. 591 - 626.
22. Татаринова-Багаліє О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія, - К., 1927. - С. 858.
23. Ячменихин К.М. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. - 1997. - № 2. - С. 34 - 48.
24. Багаліє-Татаринова. Нариси з історії військових поселень на Україні. - С. 94.
25. Там само. - С. 95.
26. Російський державний воєнно-історичний архів. - Ф. 405. - Оп. І. - Спр. 53; там само; - Ф. 154. - Оп. І. - Спр. 123.
27. Багаліє-Татаринова О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні. - С. 104 - 105.
28. Там само. - С. 111.
29. Верещагин Г. А. Материалы по истории бунтов в военных поселениях при Александре I // Дела и дни. - Кн. III. - 1922. - С. 148 - 166.
30. Багаліє-Татаринова О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні. - С. 135.
31. Багаліє-Татаринова О. Д. Французские дипломаты и публицисты... - С. 114.
32. Там само. - С. 113.
33. Там само. - С. 114.
34. Багаліє-Татаринова О. Д. Французские дипломаты и публицисты... - С. 115.
35. Там само. - С. 117.
36. Там само. - С. 118.
37. Там само. - С. 121.
38. Там само. - С. 122.
39. Там само. - С. 124.
40. Lyall R. On account of the Organization, Administration and Present State of the Military Colonies in Russia. - London., 1824. Росію відвідав у 1922 р.
41. У Франції книгу було видано у 1825 р.
42. Багаліє-Татаринова О. Д. Французские дипломаты и публицисты... - С. 128.
43. Vie d'Alexandre I, empereur de Russie, par A.E. - Paris, 1826.
44. Rabbe A. Histoire d'Alexandre I, empereur de toute la Russie. - Paris, 1826.
45. Багаліє-Татаринова О. Д. Французские дипломаты и публицисты... - С. 131.